

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З СЕМАНТИКОЮ КІЛЬКОСТІ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД КВАНТИТАТИВНИХ ОДИНИЦЬ У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ

У статті зроблена спроба дослідження фразеологізмів із квантитативним компонентом у мові української казки. Проаналізовано фразеологічні одиниці вказаної групи, з'ясована їх структура, специфіка семантики, особливості функціонування. Пояснена символіка цілого ряду фразеоквантитативів.

Ключові слова: фразеологізми, нумеративні ФО, фразеосемантичне поле, фразеоквантитативи.

Шаби С.В. Фразеологизмы с семантикой количества как особый вид квантитативных единиц в языке украинской сказки. В статье предпринята попытка исследования фразеологизмов с квантитативным компонентом в языке украинской сказки. Проанализированы фразеологические единицы указанной группы, выяснена их структура, специфика семантики, особенности функционирования. Объяснена символика целого ряда фразеоквантитативов.

Ключевые слова: фразеологизмы, нумеративы ФО, фразеосемантическое поле, фразеоквантитативы.

Shabi S.V. Phraseological units with quantitative semantics as special type of quantitative units in Ukrainian fairytales language. An attempt is made to the quantitative study of phraseology in the language component of Ukrainian fairy tale. Analyzed phraseological units of this group, their structure is elucidated, the specific semantic features of the operation. Explained the symbolism of a number of phraseokvantitativov.

Keywords: phraseological, numeral Ph U, phraseosemantics field, , phraseoquantitatives.

Образні засоби мови, до яких належать і фразеологізми, передаючи знання людини про світ у творчо переосмисленій формі, визначають національне обличчя мовної картини світу. Фразеологізми акумулюють соціально-історичну, інтелектуальну та емоційну інформацію конкретно національного характеру та передають народний досвід, заснований на багатовікових спостереженнях.

Система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, так чи інакше пов'язана з матеріальною, соціальною чи духовною культурою певної мовної спільноти, а тому може свідчити про її національно-культурний досвід і традиції. Українська казка являє собою духовну спадщину нашого народу, відображає процес пізнання навколишнього світу людиною, то й фразеологізми, уживані в ній, є важливим складником, що несе інформацію про національну культуру, особливості світосприйняття українського народу. Отже, вивчення мовних одиниць на тлі етнокультури дає можливість зануритись у її витoki, в особливості світовідчуття носія мови.

Становленню фразеології як галузі лінгвістики сприяли праці таких мовознавців, як М.В. Ломоносов, Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, І.І. Срезневський, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов. У лінгвістичній літературі останніх десятиліть велика увага приділялася дослідженню фразеологічних

одиниць у різних аспектах. Так, психокогнітивний та етнокультурний аспект розглядали О.О. Селіванова, О.П. Левченко, функціонування фразеологізму в живому мовленні – В.М. Білоноженко, М.П. Коломієць, М.М. Пилинський, Г.М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, В.А. Чабаненко та ін., культурно-національну конотацію, прагматику – Л.В. Мельник, фразеологія як вираження національного менталітету докладно висвітлена в роботах О.В. Майбороди, О.В. Назаренка, семантика і динаміка окремих тематичних груп – у працях Д.В. Ужченка, І.В. Тимченко та ін., стилістику ФО вивчали В.С. Калашник, І.С. Гнатюк та ін.

Незважаючи на те, що на цю пору фразеологічна наука має цілу низку спеціальних досліджень, де описана мовна природа нумеративних ФО (Л.Г. Акулєнко, І.В. Арнольд, В.В. Виноградов, Н.Ф. Клименко, І.К. Кобякова, А.В. Кунін, О.М. Медвідь, А.В. Моренцова, М.І. Польська, О.Н. Полянський, С.О. Швачко та ін.), значення і символіка самих числових компонентів ще не були у фокусі вивчення, попри те, що спостерігається в різних галузях гуманітарних наук значне зацікавлення поняттями, пов'язаними із символікою чисел. У цьому вбачаємо актуальність вивчення окресленої проблеми.

Основна мета дослідження полягає у виявленні структури, специфіки семантики, особливостей функціонування фразеоквантитативних одиниць в текстах української казки.

Мета окреслює вирішення таких завдань:

- 1) проаналізувати структуру фразеологічних одиниць із квантитативним значенням, що трапляються в казці;
- 2) вивчити лексико-семантичні та функційні особливості ФО цього типу;
- 3) встановити особливості номінації кількісних оцінок предметів та явищ об'єктивного світу в жанрі української казки.

Фразеосемантичне поле моделюється у статті на підставі текстів українських народних та літературних казок.

Існують різні погляди на сутність фразеологізмів. Як робоче, обираємо визначення, наведене О.О. Селівановою: це «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [9: 641].

А.Г. Назарян зазначає, що внутрішня форма фразеологізмів, на відміну від внутрішньої форми слів, що виникають як образно-мотивовані одиниці мови, ясно відчувається мовцями, викликаючи певні асоціації в їх свідомості. Ось чому у вивченні ФО суб'єктивні (етнолінгвістичні і етнопсихологічні) чинники відіграють значно більшу роль, ніж у вивченні слова

У мові української казки виокремлюється група фразеологічних сполук, структурним елементом яких є числівник. Він може бути як граматично головним словом у таких стійких словосполученнях, так і залежним. Це виявляється у таких граматичних моделях чи граматичних структурах:

- 1) кількісно – іменні словосполучення, у яких опорний компонент (голове слово) виражений числівником, а залежний – іменником, що може бути й імпліцитним: *за тридев'ять земель, на своїх двох, як дві краплі води* та ін.;

2) кількісно — іменні словосполучення, в яких опорний компонент виражений іменником із значенням сукупності, міри, об'єму, обсягу і т. ін: *не один пуд солі з'їли, море сліз, крапля по краплі, прірва грошей* та ін.;

3) іменникові словосполучення із залежними компонентами, вираженими порядковими числівниками: *до сьомого коліна; одна нога тут, а друга там; одним оком; десята (сьома) вода на киселі* та ін. Серед фразеоквантитативів у мові української казки виокремлюється також такі, що співвідносяться з прислівником, рідше прикметником і виступають номінаціями невизначеної кількості: *за два кроки, від горшка два (три) вершка*.

Числівник у фразеологізмах виступає головню семантичним ядром словосполучення, тобто виконує функцію формування змісту, впливає на загальну семантику ФО та на ті відтінки, що виникають під впливом значення залежного слова, внаслідок чого формується словосполучення із нечленованою, цілісною семантикою.

На основі вивчення впливу числівника на формування семантики ФО можна виділити досить розгалужену систему фразеквантитативів української казки з просторовим значенням. Прислівникові *далеко (дуже далеко)*, який указує на дуже далеку, кількісно невизначену відстань від мовця, відповідають ФО: *з тридев'ятої землі, тридев'яте (тридесяте) царство, за тридев'ять (за тридесять)земель*. Наприклад: *В тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Казка про Оха-чародія, Леся Українка); *У тридев'ятому царстві, у тридесятому королівстві! (так починав Івась свої казки, бо чув він і читав, що більшість казок так починається)* (Грицько Григоренко). Вони передають дуже абстраговане просторове значення, яке навіть важко уявити, сприяють експресивному забарвленню мовлення, виражають суб'єктивну оцінку відстані. Фразеологізми номінують також велику відстань, яка для носія мови є вимірюваною лише в межах його уяви: *А коло її хати був великий луг — скільки оком зглянути!* (Яйце-райце). *Лісів мав стільки, що не знав їм ні краю, ні кінця.* (Цар дикого лісу). Фразеологічні одиниці також передають значення «дуже близько»: *за два кроки: Справжній страшний дорослий хуліган був десь зовсім близько, за два кроки від них, у заростях* (Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя, Всеволод Нестайко).

Широко представлені в мові казки фразеологізми, що позначають часову характеристику перебігу подій, дають загальну часову орієнтацію: *Вона вважала себе довголітною, бо прожила вже три літа і три зими* — на позначення «довго» (Гусенятко, Микола Вінграновський). *Росте він не по роках, а по мінутах, і за п'ять місяців зробився великим* (Іван-вітер) — значення ФО «дуже швидко».

Серед фразеоквантитативів у мові української казки виокремлюються такі, виступаючи номінаціями невизначеної кількості часу, співвідносяться також з іменником, прислівником та іншими частинами мови: *Та за таким царем ми проживемо віки вічні («довго»), мов у Бога за дверми!* (Фарбований лис, Іван Франко); *Не в нашої сторони, не за нашої пам'яті й не за пам'яті*

наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха («дуже давно») (Два брати, Іван Нечуй-Левицький).

Окремі ФО вказують на невизначено малі параметри, наприклад: *на макове зерно* — «на позначення чогось надзвичайно мізерного, тобто надзвичайно малої величини» та ін.

Дослідники вважають особливістю фразеологізмів, що містять у своїй структурі числівник, те, що в таких конструкціях числівник є одиницею, що не має прямого, або конкретного, числового вираження: числа в них є символами, знаками для загальнокатегоріальної семантики числа. Досвід пізнання кількісних відношень у навколишньому світі засвідчується в десемантизації числівників. В умовах фразеологічного контексту числівники втрачають семантику визначеної кількості і вживаються на позначення невизначено малої або великої кількості, на що звернули увагу І.К. Кобякова, А.Н. Науменко, С.О. Швачко та ін. Мотивацією тут слугує вихідне числове навантаження нумеральних компонентів. Паукальність (незначна кількісна величина) вербалізується за рахунок «малих» чисел, а гіпертрофована величина — за рахунок «великих» чисел. Наприклад: *За тридев'ятьма глибинами та за тридесятьма днями живе він, сердешний, в тяжкій неволі конає* (Казка про правду і кривду, Панас Мирний); *У тридев'ятому князівстві, в тридесятому королівстві* (Королівна-крихітка та киць-киць, Грицько Григоренко), *де тридев'яте (тридесяте) царство* — «дуже далека країна, земля».

Семантична еволюція фразеологічних сполучень такого типу, відзначають учені, подана послідовно: від точного кількісного → до невизначеного кількісного → до кількісно-оцінного значення. Позбавлення числівниками у ФС числового змісту призводить до десемантизації, втрати сем точної кількості, залучення їх до поля невизначеної кількості, до вираження понять «багато», «мало». При повній десемантизації числівників ФС переходять до розряду кількісно-оцінних одиниць [12: 62], наприклад: *А лисичка тоді йому: — Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити, коли на ногах зуби? — із значенням «повільно»* (Лисиця та рак). У ФО віддзеркалюється еволюція становлення числівників — від назв предметів до позначення кількісних, а потім якісних ознак предметів.

Аналіз ФО із семантикою кількості виявив, що слово *нуль* у їх складі в казках не вживається, це пов'язано із давністю такого жанру у народній творчості і більш пізньою появою слова *нуль* у числовому ряду в системі української мови. Однак значення відсутності чогось, заперечення вияву чогось у кількісному відношенні, антитеза щось — нічого, хтось — ніхто, скількись — ніскільки, є — немає, закладена в основу внутрішньої форми багатьох ФО, що трапляються в казках, бо це протиставлення закладене в когнітивні механізми людини споконвіку. Наприклад: *Та Лисичка не дурна. Сидить у норі, ані пари з рота* (І. Франко) — на позначення «нічого не говорити, зятято мовчати»; *Ціла юрба кинулася по тісенькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду нема* (І. Франко, Фарбований лис) — на позначення «щось безслідно зникло»; *Прокинувся ранком Ірод, бачить —*

нема води й каплі ніде (Іван-мужичий син) — зі значенням «анітрохи»; *Вони йшли і йшли, не хотіли стати ні на хвилику* (Ненькова сопілка і батіжок) — ФО позначає «зовсім»; *Ні слова не скажуть* (Звук павутинки, Віктор Близнець) — передає значення «не промовляти нічого, нічого не розказувати нікому». ФО зі значенням ні (ані, і) крихти (кришки) уживається для позначення «анітрохи, ніскільки, зовсім»: *Одного ранку повставали, і хочеться їсти. А в хаті ні крихти* (Мудрий Іванко); *Юруш зостався без шматка хліба на старість* (Іван Нечуй-Левицький, Два брати); *Адже так і року не мине, а в цілому лісі душі живої не лишиється, коли бурмило буде так господарювати* (Як заєць ошукав ведмедя) — на позначення «нікого».

Слід зазначити, що на семантику числівників в умовах фразеологічного оточення суттєво впливають компоненти контексту, перехрещення і внесення їх смислів у значення цілої одиниці [12: 10]. Залучення одного і того самого числівника у різні фразеологічні оточення сприяє семантизації різних значень (смислів). Наприклад: фразеологічні одиниці зі стрижневим словом **один** у текстах казок реалізують значення:

— неконкретизованої часової визначеності — за короткий час, за один прийом, протягом дуже короткого часу, миттю, моментально: *Цар вирішив, що усіх трьох доньок віддасть за одним разом, бо найстарша вже йому сказала, що хоче вийти заміж* (Щастя одного бідняка); *Я трьох зміїв-влетнів убив, їхніх сестер повбивав, стару зміїху в море загнав, царя Ірода на той світ перевів — та коли ти мені будеш за мою добрість так платити і так слово своє ламати, то я й тебе і весь твій рід одним махом з світу зведу!* (Іван-мужичий син); *Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб досягнути свою ціль, Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю* (І. Франко, Фарбований лис);

— відповідності, рівності — однотайно, згідно один з одним, однакові своїми поглядами, поведінкою, соціальним становищем і т. ін. (переважно з негативною оцінністю): *От зразу де не взявся Огневик, що огнем заправляє, — він одного поля ягода з Сонцем: обоє на наш рід іродом дишуть, — тягне кузню за собою; пута в сто пуд, молотки в тисячу...* (Казка про правду і кривду, Панас Мирний); *Нехай Сонце спить-дрімає. А ми погуляєм! — скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло* (Казка про правду і кривду, Панас Мирний);

— схожості зовнішньої чи внутрішньої характеристики: — *Ох і виліз до його, і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, наскликав голубів. Назліталось їх така сила, що господи, і все один в один; — Ну, пізнавай, — каже Ох, — де твій син? Чоловік дивився-дивився — всі півні однакові: один у один — не пізнав* (Дерево до неба); *Як збіжаться, то вже не наговорять-ся й не налюбуються: одно одному як у вічі не вскочить!* (Панас Мирний, Казка про правду і кривду);

— послідовності дій: *Поважно вплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній* — і не потовп-ляється (Панас Мирний, Казка про правду і кривду);

— фізичного чи морального стану: *Принцезна й Іван швидко побігли до палати. Цар лежить — одна нога в могилі...старий* (Дерево до неба).

Фразеологізми з семантикою квантитативності можуть вступати в тексти казки в антонімічні відношення: *(Лис) ніколи не вертав з порожніми руками, нагородилося звірів і птахів видимо-невидимо* – зі значенням «мало – багато» (Фарбований лис, І. Франко).

Значення невеликої (паукальної) кількості виражають фразеологізми, що містять у своєму складі числівник *два*: *Справжній страшний дорослий хуліган був десь зовсім близько, за два кроки від них, у заростях* (Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя, Всеволод Нестайко), де вислів *за два кроки* має значення «зовсім близько, на невеликій відстані».

Піфагор вважав трійку символом гармонії, а Аристотель – вивершеності: «Тріада є число цілого, во містить початок, середину і кінець». Піфагорійці розрізняли три світи як вмістища принципів, розуму, і кількостей. Три – число священне, оскільки це перше число, якому присвоєно слово «все». Три – одне з найбільш позитивних чисел не тільки в символіці релігійної думки, але і в міфології, легендах і казках. Наприклад, прислівнику *довго*, який указує на велику, кількісно невизначену тривалість дії в часі, відповідають фразеологізми, що виражають суб'єктивну оцінку тривалості часу: *Ішли три дні й три ночі, доки не дісталися на гаявину з шовковою травою* (Ненькова соплка і батіжок); *Вона вважала себе довголітньою, бо прожила вже три літа і три зими* (Гусенятко, Микола Вінграновський). Дослідник символіки чисел А. Ольгін у праці «Магія чисел» називає число 33 священним у багатьох духовних традиціях [7: 28], що, напевне, пов'язане з фактами біблійної історії – відомо, що Ісус Христос прожив 33 роки. Тому вислів *Прослужив солдат у царя тридцять три роки, і вийшла йому одставка* (Солдат і смерть) завжди має позитивну оцінність, символізує якийсь важливий рубіж у житті.

У ФО квантитативного характеру мікрополе неозначено великої кількості реалізується також ампліфікацією тих самих або різних словоформ, повтором яких увиразнюється емоційна характеристика явища, передається найвищий ступінь неозначено-кількісного вияву позначуваного, інтенсивності ознаки. Ампліфікований ряд часто утворюється однотипними іменниками, прислівниковими, іменниково-прикметниковими сполученнями: *Приїхали вони до того стовпа, що царівна на ньому сиділа. Кругом людей – тьма-тьмуца!* (Петро і меч-гартованець); *На весіллі була сила-силенна гостей* (Петро і меч-гартованець); *Не минуло й півгодини, як докола майдану нагородилося звірів і птахів видимо-невидимо* (Фарбований лис, І. Франко); *Лісів мав стільки, що не знав їм ні краю, ні кінця* (Цар дикого лісу); *Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!* (Фарбований лис, І. Франко).

Кількісний склад ФО з квантитативним значенням функції неозначено малої кількості і різноманітність засобів вираження цього значення поступається мовним засобам вираження неозначено великої кількості і представлений нечисленними прикладами: *Розсиплеться він на дрібен мак* (Про богатиря Буха Копитовича), де цей вираз означає: «хай твоя справа загине, розсиплеться, щоб її не можна було зібрати, як не можна зібрати дрібного маку» [4: 361].

Підсумовуючи результати аналізу матеріалу, варто відзначити, що вивчення структури та функціонування фразеоквантитативних одиниць у мові української казки має спиратися на сукупність таких факторів, як релігійні погляди, менталітет нашого народу, символіка, що є вирішальними для формування змісту ФО. Саме образні засоби мови, передаючи знання людини про світ у творчо переосмисленій формі, визначають національне обличчя мовної картини світу. Фразеологізми з семантикою кількості передусім реалізують у мові квантитативну функцію, однак у таких конструкціях, як доводить дослідження, числівник являє собою одиницю, що не має прямого, конкретного, числового вираження: числа у фразеоквантитативах є символами, знаками для загальнокатегоріальної семантики числа. ФО мови української казки співвідносяться з різними частинами мови і виступають номінаціями кількості, реалізуючи, як правило, поле невизначеної кількості і виражаючи поняття «багато», «мало».

Перспективу подальшого дослідження проблеми вбачаємо перш за все у більш поглибленому аналізі аксіології фразеологічних зворотів, що містять у своїй семантичній структурі числівник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баллі Ш. Французская стилистика. / Ш. Баллі — М., 1961. — 395 с.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. тр.: Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов — М.: Наука, 1977. — 182 с.
3. Гудман Ф. Магические символы / Ф. Гудман — М.: Золотой век, 1995. — 289 с.
4. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О, Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. — М.: Высшая школа, 1986. — 336 с.
6. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. — 2-ге вид. / Ф.П. Медведєв. — Харків: Вища школа, 1982. — 231 с.
7. Ольгин А. Магия чисел: числа в твоей судьбе / А. Ольгин. — Красногорск: Литера, 1992. — 96 с.
8. Панфилов В.З. Картина мира. Традиция восприятия чисел. / В.З. Панфилов. — С.-Пб., 2001. — 497 с.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. / А.А. Потебня. — М.: Искусство, 1976. — 613 с.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля — К, 2006. — 716 с.
11. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. — Харків: Основа, 1990. — 167 с.
12. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — 3-е изд., испр. и доп. / Н.М. Шанский. — М.: Высш. шк., 1985. — 160 с.
13. Швачко С.О., Баранова С.В., Кобякова І.К., Медвідь О.М., Чернюк Н.І. Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти / За редакцією проф. С.О. Швачко: Монографія / С.О. Швачко, С.В. Баранова, І.К. Кобякова, О.М. Медвідь, Н.І. Чернюк. — Суми: Вид-во СумДУ. 2007. — 203 с.